

Het orgel van Schnitger en zijn school in de Hervormde kerk te Noordbroek

Geschiedeniskroniek van het orgel in de Hervormde kerk te Noordbroek

Vroegere geschiedenis

16de eeuw: Orgel aanwezig.

1619: Reparatie van het oude orgel; orgelmaker onbekend.

1627: Herstelling door een orgelmaker uit 'Marienhove', zeer waarschijnlijk Edo Evers (uit Marienhafe, Oostfriesland).

1654: Grote herstelling (met o.a. 3 nieuwe balgen) door Andreas de Mare(z) uit Bedum, die werd vervolgd in **1657-58** door Hendrick Huisz (Hus, Huis) voor 183.10 gld.. De Mare werkte toen in Garmerwolde aan de uitbreiding van het orgel aldaar.

1663, 1667, 1669: Onderhoud en reparaties door Johannes Huisz.

1682, 1684, 1695: Onderhoud en reparaties door Johannes Tonnis Helm-man.

Het Schnitgerorgel

1695-96 : Nieuw orgel van Arp Schnitger, HW, RP en vrij PD met 20 registers voor 1.100 gld.. Pedaal achter het HW. Het snijwerk werd geleverd door 'Mr. Aldert' (waarschijnlijk Jan de Rijk in onderaanneming van Allert Meijer) voor 24 gld., evenals de 'strecktmr.' (=strucktuur' = kast, balkon en kolommen) voor 950 gld.. Volgens C.H. Edskes had het orgel pilaren met gecanneleerde schachten en Ionische kapitelen (zoals in Uithuizen). Ook de festoenen op de geprofileerde kussenpanelen in de borstwering en de gesneden en gestoken lambrequins onder de onderslaglijst lijken van 1696 te zijn. Keuring door Mr. 'Bavinck' (= Havinck, ofwel Petrus Havinck (Havingha) voor 14. gld.. en voor 'verteringe' 13.10 gld.. Vermoedelijke dispositie:

<i>Hoofdwerk</i>		<i>Rugpositief</i>		<i>Pedaal</i>	
Praestant	8 voet	Praestant	4 voet	Bourdon	16 voet
Holpijp	8 vt	Holpijp	8 vt	Praestant	8 vt
Octaaf	4 vt	Octaaf	2 vt	Octaaf	4 vt
Speelfluit	4 vt	Sesquialter	II	Mixtuur	III
Quint	3 vt	Scherp	IV	Trompet	8 vt
Octaaf	2 vt	Kromhoorn	8 vt	Cornet	4 vt
Mixtuur	IV-V				
Trompet	8 vt				

Klavieromvang: manualen C.D.E.F.G.A. – c3, pedaal C.D.E – d1.

2 tremulanten

Manuaalschuifkoppel

3 afsluiters

4 spaanbalgen in een kast op het orgelbalkon aan de zuidzijde

Middentoonstemming.

1705, 1720: Grootonderhoud door Johannes Radeker. In tussenliggende jaren waarschijnlijk jaarlijks kleinonderhoud, eveneens door Radeker, tot aan 1724.

1730: Grote reparatie door Johan Georg (Jürgen) Schnitger (1690-na 1737), broer van Franz Caspar Schnitger (1693-1729). Kosten 215 gld.. Voor zover nu bekend is dit de enige reparatie van Johan Jürgen in ons land die hij als zelfstandig orgelmaker, of nog steeds namens de weduwe F.C. Schnitger, heeft uitgevoerd. Daarna trok hij naar Noord-Duitsland waar hij echter weinig succesvol is geweest. Hij was kennelijk minder talentvol dan zijn jongere broer en raakte in onmin met zijn schoonzus Margaretha Debberts (1693-1761), de weduwe van Franz Caspar Schnitger. Johan Jürgen zou op haar wens aanvankelijk de leiding van de zaak hebben overgenomen maar het liep anders. De jonge Albertus Anthoni Hinsz werd in 1728 uit Hamburg naar Groningen gehaald op advies van Martiniorganist Jacob Wilhelm Lustig en Hinsz werd al snel leidinggevend. Hinsz huwde zelfs met Margaretha in 1732 en de zaak werd in Groningen voortgezet, met groot succes naar even later al zou blijken.

Het bedrag duidt op vrij omvangrijke werkzaamheden. Deze zullen echter in de sfeer van grootonderhoud hebben gelegen. Er wordt wel verondersteld dat hij de twee windladen van HW en PD vernieuwd zou hebben, maar daar zijn na vergelijkend onderzoek te weinig aanknopingspunten voor te vinden. De laden zelf zouden nog wel vervangen kunnen zijn, maar alle andere werk dat dat vervolgens met zich mee zou hebben gebracht zou voor dat geld niet realiseerbaar zijn geweest. Zelfs mogelijk materiaal uit de nalatenschap van Frans Caspar zou dit niet hebben kunnen compenseren. Mogelijke materialen van J.J. Schnitger (stijl F.C. Schnitger) lijken zich niet (meer) in dit orgel te bevinden.

1732-1784: Meestal jaarlijks kleinonderhoud door A.A. Hinsz en later namens hem F.C. Snitger Jr. voor 15.15 gld., soms 18 gld., bv, in 1757 (18.18 gld.).

1752: Grote reparatie door A.A. Hinsz voor 450 gld.. Daarvoor zal het orgel grotendeels ge(de)monteerd zijn geweest. 'Alb. Elties arbeidsloon (waarschijnlijk de logiesadreshouder) doe het orgel is repariert voor seeven weeck en 4 dagen 36.16 gld.' Voor 'verteeringe met orgelmaker en organist bij het opneemen en een en ander resien met die Heer Docker Entrüp sproken 27.2 gld..'

In 1809 is (opnieuw?) sprake van slechte pilaren. Mogelijk handelt het in 1752 om werk van constructieve aard zoals verzakking van het orgel en het balkon en de gevolgen daarvan. Het is onwaarschijnlijk dat er in dit jaar conceptuele wijzigingen hebben plaatsgehad. De al eens genoemde veronderstelling dat in 1752 het RP al zou zijn omgebouwd kon, met alles wat daar verder mee samenhangt, voor de genoemde aanneemsom niet uitgevoerd worden.

1767-68: Algehele restauratie en verbouw door A.A. Hinsz. Deze zal zijn voortgegaan op de goede constructieve basis die in 1752 is gelegd. Aan Hinsz werd in 1767 800 gld. betaald en in 1768 810.10 gld.. Derk Weyting kreeg 298 gld. o.a. 'voor geleverd snijwerk' (o.a. het fraaie rocaillelofwerk met hol- en bolvormige cartouche onder het RP). Totaal dus 1.908 gld.. Werkzaamheden als volgt:

- o Verdieping en verbreding van de HW-kast, naar alle waarschijnlijkheid naar model zoals in Groningen Pelstergasthuis in 1712 is gerealiseerd: verbreding bovenkast met kwartronde zijvelden aan weerszijden, verbreding onderkast en verplaatsing van de bestaande consoles of nieuwe consoles onder de nieuwe buitenste velden. Daartegen werden vervolgens de oude zijwangen gemonteerd. Kastmateriaal van deze verdieping is nu nog in de HW-kast aanwezig. Er was sinds 1696 wel een achterraamwerk aanwezig, maar daarin bevonden zich geen panelen of luiken. Dit oude raamwerk (dak, zij- en achterkant) is tot op heden in het orgel nog aanwezig. Het pedaal stond in een naar binnen verspringend kastomhulsel (dak en zijwanden), zoals nu nog in Uithuizen te zien is. De RP-kast werd sierlijk verdiept met een aan de achterzijde bijgeplaatst kastdeel met gewelfde bovenzijde. De oude eiken achterluiken kregen daarin weer een plaats. De pedaalkast bleef min of meer zoals ze was. Op deze wijze geproportioneerd werd opnieuw een evenwichtig nieuw uiterlijk samengesteld. De uitbreidingen werden weliswaar in eiken uitgevoerd, maar vanwege het onvermijdelijke kleurverschil zal al het kastwerk waarschijnlijk een (rode?) kleur gekregen hebben (zoals te Midwolda – 1772, olie met pigment, daarna gevernist) en zal al het lofwerk (opnieuw?) deels en/of vol zijn verguld.
- o Nieuwe grotere windladen met vol octaaf C – c3 voor HW en RP, de HW-lade ongedeeld vanwege onvoldoende kastbereedte. Nieuwe speelmechanieken en klaviatuur; de oude registermechanieken werden verplaatst en aangepast aan de nieuwe opstelling en dispositie.
- o Met name de HW-lade is ouderwets gemaakt en doet in sommige opzichten meer denken aan die van F.C. Schnitger dan een latere Hinsz. De ietwat krappe cancelhoogte, maar nog meer het veel te kleine inlaatgat (ook slechts één aansluitgat met kanaal, niet met twee voedingskanalen zoals later gebruikelijk) doen de wenkbrouwen fronsen. Het orgel heeft dan ook tot op heden relatief veel windafval gekend (drukverval heeft een vrij permanente ontstemming in het plenum tot gevolg), iets wat ook nog wel in het vroegere oeuvre van Freytag voorkomt, maar in het latere na Noordbroek niet meer. Mogelijk heeft meesterknecht Johan Wilhelm Timpe, die vanaf 1806 bij Freytag kwam werken en wellicht ook bij Noordbroek een aandeel heeft gehad, daaraan bijgedragen; Timpe was voorstander van een ruimere windopzet. Het orgel van Finsterwolde is daar al een duidelijk voorbeeld van. Een andere meesterknecht van Hinsz, Lambertus van Dam (I), was daarentegen een expliciet voorstander van de klassieke eng berekende windhuishouding om zodoende een zo snel mogelijke windstroomsnelheid te verkrijgen. Van Dams eerste eigen orgels (v.a. Oldeboorn-1779) zijn eigenlijk windziek te noemen. Misschien heeft Van Dam van Hinsz veel leiding mogen hebben bij de bouw in Noordbroek, ook bij het ontwerpen? We zullen het nooit weten.
- o De oude windvoorziening werd door Hinsz gerestaureerd, de windkanalisatie waar nodig vernieuwd en iets verwijd.
- o De frontpijpen zullen (na 1730 opnieuw?) zijn gepolijst en/of gebruineerd.
- o Dispositie uitgebreid met een Quintadena 16 voet (lood-tin legering) en Vox Humana 8 voet van tin (HW) en op het RP een 3 sterke Sesquialtera in de discant (i.p.v. 2 sterk), mogelijk een Fluit 2 vt en een Dulciaan 8 voet i.p.v. het bestaande tongwerk. De enge Holpijp 8 vt van Schnitger werd deels verwijd door opschuiving (nu Fluit douce 8 vt genoemd) met bijmaking van een aantal nieuwe pijpen. Verder bleef de dispositie gelijk aan die van 1696.
- o Iets verhoging van de winddruk vanwege de kleinere windladeboringen en waarschijnlijk een Wohltemperierte stemming volgens model van de Pelstergasthuiskerk te Groningen.

Hinsz maakte sinds 1754 (Almelo en Kampen-Buitenkerk) geen Quintadena 16 voet meer, m.u.v. twee orgels in 1767-68 die tegelijk ge- en verbouwd werden, nl. die te Hallum (Fr.) en Noordbroek. Mogelijk achtte Hinsz het in Noordbroek toch toepasselijk om nog een keer terug te gaan naar de klanksfeer van F.C. Schnitger. Omdat Hinsz vaak twee orgels tegelijk bouwde (zo zijn in 1780 bv. ook Bolsward en Roden tegelijk vervaardigd) en Hinsz efficiënt om wilde gaan met materiaal en arbeidstijd, kreeg Hallum kennelijk ook nog een Quintadena en geen Gedekt 16 vt. Nadien werd bij de grotere orgels namelijk steeds een wijde Gedekt 16 vt gedisponeerd. Het orgel van Hallum is in 1804 verwoest bij de instorting van de middeleeuwse toren van de kerk. Albertus van Gruisen maakte er in 1811 een nieuw orgel dat qua stijl wel iets aan het oude Hinszorgel doet denken. Het is onlangs gerestaureerd.

1769-1805: Waarschijnlijk meestal jaarlijks kleinonderhoud door A.A. Hinsz, vanaf 1786 H.H. Freytag/'Frijdag'/ 'Freijtag' (1759-1811) & F.C. Snitger Jr. (1724-1799) voor nog steeds dezelfde bedragen als bij Hinsz.

1806-1809: Grote verbouwing voor H.H. Freytag naar een bestek met tekening van 1806 voor het vorstelijke bedrag van 3.450 gld.. Het werk is al in 1807 in de werkplaats begonnen, o.m. met de pedaalwindladen. Bekend orgelkeurmeester, Martini-klokkenist en organist van de Groningse Academiekerk Johannes Henricus Tammen (1732-1809 en

geboren in Noordbroek) keurde het orgel kort voor zijn dood in 1809. In dezelfde tijd (1807-1809) werd ook het grote 1-klaviers orgel voor Finsterwolde gemaakt; kennelijk kon men de tijd nemen en het werk over twee plaatsen verdelen. Zeer opvallend voor de tijd waarin dit gebeurde heeft Freytag als een van de heel weinige orgelmakers in vroeger eeuwen vanuit stilistisch respect voor diens voorgangers dit instrument ontworpen. Een van de eerste vormen van artistieke procesreconstructie ofwel bewuste herhaling van elementen uit het kunstambacht. Freytag had dit al in 1802 beoefend in Noordwolde, waar hij het Huiszorgel van 1658 geheel ombouwde, maar daarbij uit gebrek aan goede materialen (Franse tijd) veel oud materiaal moest 'recyclen'. Daarbij heeft hij er bewust voor gekozen waar nodig in de stijl van het oude werk nieuw materiaal toe te voegen. Men was zich in huize Freytag inmiddels bewust geworden van de grote traditie van Schnitger waarin zij als derde generatie orgelmakers stonden en zij het maken van deze topkwaliteit graag op dezelfde wijze wilden blijven voortzetten. Uit latere geschriften van Herman Eberhard Freytag blijkt dan ook dat dat hun handelsmerk was waarmee ze ook zakelijk succes konden boeken.

Alhoewel op de ontwerp-tekening behorend bij het bestek van 1806 nog rondlabia waren ingetekend heeft Freytag er in Noordbroek uiteindelijk toch voor gekozen om frontpijpen met spitse labia te maken. De reden hiervoor kan hebben gelegen in het feit dat hij in Noordwolde een front met spitse labia kennelijk heeft weten te waarderen. Tezamen met in het nieuwe orgel voor de Dps.gez. kerk te Bolsward uit 1810 zijn dit de enige twee orgels in zijn oeuvre met fronten met spitse labia. De reden kan echter ook heel pragmatisch geweest. Freytag had wellicht nog ettelijke dikwandige metaalplaten liggen voor nieuwe frontpijpen in lood-tin legering die hij in Noordwolde bij had moeten maken. Op dezelfde wijze zijn ook de pijpen in Noordbroek gemaakt en ze klinken ook tamelijk eender. De volgende werkzaamheden werden uitgevoerd:

- Het hele instrument inclusief orgelbalkon werd gedemonteerd en daarna, waarschijnlijk vergroot met een deel van de diepte van de overbouw boven het beschoot onder het orgel, weer opgebouwd. De slecht geworden twee oude pilaren werden vervangen door vier nieuwe met gladde schachten, corinthische kapitelen en hoge piedestallen op stenen stiepen. De borstwering van 1696 werd teruggeplaatst waarin het RP tot en met de oorspronkelijke diepte werd gezet, zoals voorheen.
- De in 1768 verdiepte HW-kast werd leidraad voor de diepte van de nu uitgebreide hoofdkast die nu in de breedte werd uitgebouwd naar model van het orgel van bv. de Groningse Academiekerk (nu Der Aa-kerk). Diverse delen van het kastwerk werd nu in hoogwaardig grenen uitgevoerd, o.a. de gehele, nu wel dichte achterwand. De oude windladen werden gerestaureerd. Daarbij werden hoogstwaarschijnlijk de ventielkast en ventielsleuven van de HW-lade vergroot en nieuwe speel-kleppen gemaakt omwille van een stabielere windhuishouding. Freytag plaatste het pedaal nu ter weerszijden van het HW; het oude pedaal achter het orgel verdween. De oude balgen zouden eerst gerestaureerd worden maar in een aanhangsel van het contract uit 1808 stelde Freytag voor om toch nieuwe te maken en ze dichter bij het orgel te brengen. Zo gebeurde het: er kwamen vier iets grotere balgen dan voorheen, gemaakt in een dito balgkast direct achter het orgel. Het grootste deel van de windkanalisatie werd ook vernieuwd, enkele oude delen (mogelijk van Schnitger) bleven echter bewaard, zoals het laatste stuk HW-kanaal bij de ladeaansluiting. De twee grote houten kokers op de balgkast met hun uiteinden er in zijn een klimaatvoorziening. Het andere uiteinde was bij de achtermuur waar op die plaats voorheen kleine ramen aanwezig waren. Bij vocht-tig weer na droogte kon er zo snel vochtiger lucht bij de balgen komen die vervolgens die vochtiger lucht in de windladen bliezen en bij al te veel vochtigheid kon bij droogte het vocht sneller verdwijnen (het bewust verkorten van te lange tijden van teveel vocht of droogte, dé hoofdreden van het optreden van scheurvorming).
- De polygonale torens van Schnitger stonden ook model voor de zijtoren van het pedaal. Evenals Hinsz volgde Freytag de pijpindeling volgens het kort octaaf bij Schnitger: de overige tonen werden als binnenpijpen direct achter de fronttoren geplaatst. Het grote verschil met Schnitger waren de consoles die Freytag niet overnam. Dat kon ook niet vanwege de lage plaatsing van de pedaal laden met bijbehorende speelmechaniek, deels naar model van Hinsz.
- Om toch de elegantie van het geheel te behouden werd op het houten beschoot achter het orgel (kennelijk als bescherming tegen de al te vochtige westelijke buitenmuur) een beschildering aangebracht met baldakijn en draperieën zoals in de 18de- en vroeg 19de eeuw op veel meer plaatsen gebeurde. Het waren muurfresco's en illusionistische beschilderingen op hout (o.a. v.h. Loppersum, Pelstergasthuiskerk, Midwolda, v.h. Roden, maar ook Hasselt e.v.a.).
- Twee nieuwe pedaalwindladen werden gemaakt en ingericht voor een dispositie waarvan er min of meer 4½ oude registers werden overgenomen, t.w. Bourdon 16 vt, Octaaf 8 vt klein octaaf, Octaaf 4 vt, Trompet 8 vt en Cornet 4 vt.. Toegevoegd werden een Gedakt 8 vt en Bazuin 16 vt.. In de pedaal laden kwamen twee papieren opschriften tevoorschijn. De een met het opschrift 'Freitag Meister in Groningen 1807' en de andere met de namen van twee van diens tot nu toe onbekende medewerkers: 'Joh Jacobus Richters' (ca. 1786-1826) en 'Andreas Errents' (?-?).
- Uiteraard werd ook een geheel nieuwe pedaalmechaniek gemaakt, nog op klassieke wijze los van de manueel-mechaniek en zonder pedaal-koppel.
- Al het lofwerk (snijwerk en ornamenten) aan het orgel werd geheel nieuw. Hier ging Freytag vrijer om met het oude concept en schiep in overleg met zijn vaste beeldsnijder en vriend Mattheus Walles (1751-1817) en ongekend fraaie synthese tussen barokke-, rococo- en neo-classicistische vormtaal. Mogelijk werkte Walles' inmiddels 18-jarige zoon Anthonie (1790-1845) ook al mee. Mattheus werd in 1811 na het overlijden van Freitag voogd over de

kinderen tot aan hun volwassenheid.

- Zoals gemeld werden de frontpijpen geheel vernieuwd omdat de oude ‘van tin zeer dun’ waren en ‘vol Roestvlekken’ zaten. Vanwege de Franse tijd en gebrek aan materiaal maakte Freytag de pijpen van orgelmetaal (100 pond lood op 30 pond tin) en beplakte ze vervolgens met tinfoolie. Toch verwerkte Freytag wel enig frontpijpmateriaal dat nog wel goed was in een nieuwe Fluit 4 vt in het RP (bas cilindrisch, discant conisch). Op alle pijpen van dit register komen slechts inscripties voor van Freytag. Dit register bestaat van bas naar discant uit pijpen van lood-tin legering, pijpen met voeten van orgelmetaal en corpora van het oude tin en een aantal geheel tinnen pijpen. Ook hier zien we weer diezelfde ‘recycling’ techniek van Noordwolde terug. Dit register zal mogelijk een Fluit 2 vt van Hinsz vervangen hebben. Dit heeft hij kennelijk dan toch uitgevoerd ondanks het voornemen in het bestek om geen veranderingen aan de dispositie van het RP door te voeren.
- Freytag ging zeer waarschijnlijk uit van de reeds bestaande winddruk, toonhoogte (netto koortoon: $\frac{1}{4}$ tot een $\frac{1}{2}$ toon hoger dan normaal) en intoneerde het orgel geheel na volgens zijn stijl: niet zozeer expliciet stoer of ruig maar extravert en elegant zingend). De stemming die hij doorgaans toepaste waren ongeveer de huidige Wohltemperierte stemming met een aantal $\frac{1}{5}$ komma zwevende quinten of een ‘gelijkzwevende stemming’ naar model Lustig-Silbermann (zoals bv. te Bellingwolde, 1797). Het waren pas de orgelmakers Lohman die in Nederland de moderne gelijkzwevende stemming hebben geïntroduceerd.
- Het orgel is tot aan de laatste kerkrestauratie in de jaren zeventig van de 20ste eeuw van kleuren voorzien geweest, zo ook in Freytags tijd. De eenvoudige rechtgetrokken onderkast is van grenen, maar de voor- en zijkant zijn bekleed met vlakke eiken platen. Deze eenvoud staat in nogal schril contrast met de rijke profileringen van de rest. In een ietwat donkere (waarschijnlijk donkerrode, misschien olijfgroene) kleur valt dit veel minder op en is er meer eenheid. Ook de pilaren zullen rood-wit-zwart gemarmerd geweest zijn, de gordijnstukken bij de bovenkant in de torens wit met schaduw en goud. De ornamenten boven op de kasten en de gesneden lampetten onder de torens deels wit zoals nu nog het geval is, de instrumenten echter in hun eigen typerende kleuren (die kleuren zijn nog op de violen in de zijwangen aanwezig). Het geheel past dan ook veel logischer bij de voldiepe kleuren van de draperieën achter het orgel.
- **1811-1854:** Vanaf 1811 regelde de weduwe Freytag Hiskia Horneman het onderhoudswerk (m.n. door diens werknemers M. Martin en J.H. Klambeck, een enkele keer door ‘Paul’ en ‘Daniel’, maar mogelijk ook door J.J. Richters en A. Errenst, de beide orgelmakersknechten die op het in de windladen gevonden stukje papier geschreven stonden. De in 1811 nog te jonge zonen van Heinrich Hermann Freytag en Hiskia Horneman: Herman Eberhard (1796-1869),
- Barthold Joachim (1799-1829) en Willem Frederik (1825-1861) namen o.l.v. Herman Eberhard vanaf 1817 de zaak over, het jaar waarin hun moeder stierf. De namen van hun drieën staan op diverse plaatsen in de orgelkast van het Noordbroekster orgel opgetekend met daarbij behorende data, die van de veel jongere Willem Frederik slechts twee keer, in 1842 en 1854. Een humoristische en enigszins primitieve tekening met een afbeelding van mogelijk Herman Eberhard die een meisje een staaf (pijp?) laat zien is in de balgkast aanwezig (zie foto).
- **1855:** Grote reparatie door Petrus van Oeckelen (1792-1878) voor 525 gulden. Het orgel werd enerzijds tamelijk volledig gerestaureerd, anderzijds was er voor een aantal standaardwijzigingen die Van Oeckelen graag aangebracht zou hebben geen geld. Zo verwijddde hij o.a. graag de windkanalen bij de vele oude orgels die hij herstelde, maar in Noordbroek was dat kennelijk niet mogelijk. De wijzigingen die wél volgens de mode van de tijd werden aangebracht waren als volgt: de balgen, windkanalen en windladen werden geheel opnieuw beleerd, de cancellen uitgegoten en raamwerken gevlakt, kapot mechaniekdraadwerk vervangen en de mechanieken opnieuw ingeregeld.
- Een pedaalkoppel (voorheen niet aanwezig) werd toegevoegd. Dit betekende in het volle werk nog eens te meer een aanslag op de windvraag. De frontpijpen werden opnieuw van tinfoolie voorzien. Sindsdien is dit niet meer gebeurd. Het huidige volledig verweerde en versteende folie is dan ook nog dat van 1855.
- De Octaaf 2 vt, Sesquialter en Scherp in het RP werden vervangen door resp. Viola di Gamba vanaf c0, Prestant 8 vt discant en een Fluit 2 vt. De Dulciaan 8 vt bleef kennelijk opslaand.
- De Quintadena 16 vt van het HW werd vermaakt tot Bourdon 16vt door deze vier halve tonen op te schuiven, in te korten en de opsmeden te verhogen. De onderste 4 tonen werden in eikenhout nieuw bijgemaakt en ondersteboven in de onderkast geplaatst. Ze staan nog altijd niet aangesloten op die plaats direct achter het front.
- Het orgel bezat rond 1955 geen tremulant. Van Oeckelen was er geen voorstander van. Mogelijk was hij het die de ongetwijfeld aanwezige twee tremulanten (opliggend voor het hele werk en inliggend voor het RP) heeft verwijderd.
- Vanwege deze registernaamwijzigingen werd de klaviatuur voorzien van nieuwe geschilderde registerplaatjes van lood, zwart geschilderd met letters in gouden kapitalen zoals Van Oeckelen dat overal toepaste (o.a. ook in Leens-1867 die nu nog aanwezig zijn).
- Stemming in de gelijkzwevende temperatuur, herintonatie met verdere verhoging van de winddruk, deels met iets diepere kernsteken dan voorheen (die van Freytag zijn zeer licht en nauwelijks zichtbaar).
- Het uiterlijk van het orgel veranderde ook. Het geheel werd zwart geschilderd en afgezet met gouden biezen, het snijwerk voorzien van gebronsd goud, de ornamenten wit. Ook dit was tamelijk standaard bij Van Oeckelen. Daarmee kon hij vooral ook laten zien dat veel oude orgels door hem waren gerestaureerd. Van Oeckelens werk

werd met een cartouche en een grote plaat boven de klaviatuur voor de geschiedenis in blijvende herinnering gehouden.

- In 1856 kreeg kerkvoogd Huisman een brief van Herman Eberhard Freytag waarin hij zich erover beklaagde dat hij het orgel sinds 1817 altijd goed had onderhouden en gestemd en dat hij zonder bericht of motivatie niet meer was uitgenodigd. Hij wenste de vaste vergoeding voor 1855 die niet was opgezegd alsnog te ontvangen. Of dit ook is gebeurd is niet bekend.

1856-1874: Onderhoud en stemmen door Van Oeckelen. Geen bijzonderheden.

1875-1946: Onderhoud en reparaties door leden van de familie Holtman. Eerst was het Jan Jans Holtman, later Klaas Holtman en Pieter L. Leemhuis (de fa. Holtman & Leemhuis te Zuidbroek, 1921-1960). Zij namen de orgelmakerij van Marten Eertman in Noordwolde over. Vanaf 1961 werkte de zoon van Leemhuis bij Mense Ruiter.

1894: Reparatie door Johan Ferdinand Kruse (1848-1907). Kruse was een leerling en schoonzoon van de bekende Leeuwarder orgelmaker Willem Hardorff (1815-1899). Hardorffs grootvader Matthijs Hardorff was meesterknecht bij Hinsz en had de leiding bij de bouw van diens laatste orgel in Uithuizermeeden (1785). Kruse's fronten zijn nog altijd klassiek in de stijl van Van Dam en Bakker & Timmenga, zijn materialen en vooral pijpen bestelde hij meestal bij toeleveringsbedrijven. Kruse heeft in Noordbroek bij deze reparatie o.a. hoogstwaarschijnlijk de Dulciaan 8 vt doorslaand gemaakt.

1923, 1926: Grote reparaties door Holtman en Leemhuis, o.m. van de pedaalladen en pijpwerk. De Gedekt 8 vt PD werd van grote kernsteken voorzien. Echter ook ander pijpwerk werd bij herstellingen van lekkages en bijstemmen deels geherintoneerd met behulp van diepe kernsteken. De meeste open cilindrische pijpen in de bas werd voorzien van zeer grote dikwandige baarden. Vrijwel alle kastkleuren inclusief de vergulding zijn toen waarschijnlijk geloogd en daarna opnieuw bestreken in een effen donkerbruine kleur.

1946-1983: Simon Graafhuis was in deze periode organist in Noordbroek en woonde later tevens in de pastorie. In de jaren vijftig werd het plan opgevat om de registers van Van Oeckelen in het RP te verwijderen en de oude registers van Schnitger en Hinsz te reconstrueren. Cor H. Edskes uit Groningen was een klasgenoot van Graafhuis. Edskes verrichtte het werk, geassisteerd door zijn broer Bernhardt Edskes en Simon Graafhuis: herstelwerk, enige herschikking van pijpwerk op mogelijk oorspronkelijke toonplaatsen en gedeeltelijke herintonatie. Het werk aan de grootste pijpen werd hierbij uitgevoerd door de fa. Flentrop te Zaandam. Dit alles gebeurde in fasen in de periode **1953-58**. Bij de intonatie zijn bij een aantal kerns naar de inzichten van die tijd kernsteken aan de voorzijde weggewreven, zijn hier en daar nieuwe kerns ingezet en her en der opsneden verlaagd. Ook werden bij ca. de helft van alle registers de kernspleten vernauwd, bij het ene iets meer, bij de andere minder. De toegankelijkheid van het orgel voor derden was in deze tijd een probleem.

- Reconstructie met pijpwerk van Jacques Stinkens te Zeist in standaard neo-barokke makelij (dunne kerns en dito pijpwanden, afwijkende labia en dito legering, net iets te enge mensuur en lage opsneden) van de Octaaf 2 vt discant, Sesquialter 2-3 sterk en Scherp 3-4 sterk (geen 4 sterke carré-opstelling). De Octaaf 2 vt bas werd gemaakt van de bestaande Prestant 8 vt discant van Van Oeckelen. Bij de HW-mixtuur werd het verdwenen hoogste koor vanaf c2 als 1 voets koor bijgemaakt.
- In 1957 werd de Bourdon 16 vt van het HW door D.A. Flentrop te Zaandam teruggebracht tot Quintadena 16 vt. Dat gebeurde op een in die tijd gebruikelijke rigoreuze wijze: de opsneden werden verlaagd door de meeste voeten bij de kern los te zagen en nieuwe kerns in te solderen. De ingekorte pijpen werden in niet geheel bijpassend orgelmetaal opnieuw verlengd. Ook zijn door Flentrop de kelen van de Dulciaan 8 vt weer opslaand gemaakt door het inzetten van nieuwe fabriekskelen van engere mensuur dan die van Hinsz met eveneens nieuwe tongen. Deze kelen werden in de bas beleerd.
- Plaatsing van een pneumatische tremulant boven in het hoofdkanaal, geleverd door Mense Ruiter.
- Rond 1974 herstelde Graafhuis het orgel nu zelf, o.a. ook de pedaalwindladen.
- Rond 1980 intoneerde hij de labialen t/m de Quint 3 vt opnieuw op de bestaande hoge winddruk en opnieuw met enige vernauwing van kernspleten en ook hier en daar van voetopeningen. Het hoogste Mixtuurkoor van 1955 werd dichtgezet.
- Alhoewel Graafhuis voorzichtig te werk ging en het orgel mede door zijn toedoen tamelijk ongeschonden de jaren vijftig en zestig is doorgekomen ging hij nu te ver. Het werk werd uiteindelijk in 1983 door de rijksorgeladviseur Onno B. Wiersma bij wet verboden, waarna Graafhuis enige tijd later ook uit Noordbroek vertrok.
- **1983-1998:** Grootonderhoud en intonatiwerkzaamheden door de orgelmakers Winold van der Putten en Berend Veger.
- **1983:** Het orgel werd gestemd in een Werckmeister III-stemming met een lichte modificatie door Harald Vogel.
- **1984:** De in zeer slechte staat verkerende tongwerken werden hersteld: afgebroken bekens gesoldeerd, los loodbeleg vastgesoldeerd, kelen schoongemaakt en iets gevlaakt, het oude leer opnieuw opgelijmd, pijpen in hun oorspronkelijke positie teruggezet en een verdwenen Vox Humanapijp bijgemaakt.
- **1994:** Herstel pedaalwindladen. Waar nodig nieuwe pulpeten. De tussenschotjes in de pedaalwindladen werden weer vastgelijmd.
- In overleg met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Faculteit Techniek van de Hanzehogeschool Groningen en het Innovatiecentrum Groningen werd een experiment opgestart om een pneumatisch calcantsysteem te ontwikkelen ter vervanging van de balgentreder. Dit experiment stopte in 2001.

- **1998:** Nieuwe elektrische installatie in en bij het orgel, alsmede nieuwe registeropschriften door Helmer Hut in een vrije klassieke stijl op de geloogde blank loden plaatjes van Van Oeckelen met daarop papieren opschriften met nog door C.H. Edskes getypte letters.
- **2000-2013:** Onderhoud door Mense Ruiter Orgelmakers te Zuidwolde.
- **2002:** Herintonatie met hogere opsneden en wijdere kernspleten door Richold Hosper van Mense Ruiter van de 3 RP-registers uit 1955.
- **2005:** 1^e fase van een volledige restauratie. Als eerste werden de vier spaanbalgen en het hoofdwindkanaal met kleppenstelsel aangepakt. Een nieuwe windmotor met toebehoren werd aangebracht, alsmede de mogelijkheid behouden om de balgen bij bepaalde gelegenheden te kunnen treden. Ook kwam er een nieuwe pneumatische tremulant boven in het hoofdkanaal.
- **2014-2015:** Als 2^e fase van het totale restauratieproces waren nu de *windladen* aan de beurt. In de vervolgfases zullen de orgelkast, mechanieken, klavieren en het pijpwerk nog worden hersteld. Uitgangspunt bij deze fase was dat, ondanks het technische herstelwerk, de hoedanigheid en de beleving van het orgel zoveel mogelijk gelijk zouden blijven aan die van voor de demontage.

In de *hoofdwerkwindlade* van Hinsz (1768) bleek dat hij in het cancelraam oude pijpstukken van windladen van Schnitger (1696) tot aan elkaar gelijmde scheien heeft verwerkt. Bij de HW-windlade is ook een extreem kleine kanaalinlaatopening tevoorschijn gekomen in combinatie met het laatste korte verbindingstuk in het hoofdwerk kanaal van een vergelijkbare afmeting. En dat terwijl daarvan het bevestigingsspruitstuk aan de windlade weer veel wijder is dan het ladegat zelf. Of de reparaties door Holtman in 1923 en 1926 ook nog invloed hebben gehad op deze wat vreemde aanleg wordt nog nader onderzocht. Kennelijk werd een groot 'inspuiteffect' van snelle wind nagestreefd. Ook nu de windladen weer dicht zijn is daardoor de winddruk van het orgel bij wisselend spel en registratie niet zo stabiel als we van alle andere orgels van Schnitger en zijn school kennen. In het licht van dit fenomeen kan wellicht verklaard worden dat de ventielsleuven van deze HW-windlade in 1809 lijken te zijn verlengd en voorzien van grotere ventielen. Om de aangetroffen instabiliteit te ondervangen is provisorisch een tijdelijk *extra windkanaal* aangelegd vanuit het hoofdkanaal naar de hoofdwerkwindlade dat apart in- en uitschakelbaar is (een 'bypass'). Daarmee kan een ieder die dat in de komende jaren wil het verschil in windeffect zelf uitproberen. De mechanieken zijn voor zover mogelijk bijgeregeld.

Aan het *pijpwerk* is in technische zin alvast het allernoodzakelijkste hersteld ter voorkoming van verder verval: hier en daar te erg ingezakte voeten, losse kerns, afgebroken tongwerkbekers, geoxideerde kelen en tongen, al te gedeukte pijpen. De steminrichtingen zijn voor zover mogelijk uitgedeukt en provisorisch hersteld. Het dichtgestopte hoogste mixtuurkoo vanaf c2 uit 1958 (1 voet) is tot klinken gebracht en in stijl van de oude pijpen geïntoneerd. Er was verder slechts voor een zeer beperkte klankretouche geld beschikbaar. De bestaande *intonatie* is dus niet noemenswaardig gewijzigd maar waar dit het meest nodig was is deze technisch iets verbeterd.

De *stemming* van het orgel was sinds 2003 door orgelmaker Jan Veldkamp van Mense Ruiter gaandeweg voorzichtig bijgesteld om verdere schade aan de pijpen te voorkomen. Daardoor is er in de loop van 10 jaar op pragmatische wijze een iets andere stemming ontstaan die tot kort voor de demontage aanwezig was. Deze is dermate fraai dat ze nu eveneens behouden is, nl. een variant van Veldkamp van de Kellnerstemming. Ook deze keuze paste in het gekozen algemene uitgangspunt.

Het restauratiewerk bood de gelegenheid veel onderzoek aan het beroemde instrument te doen. Van de demontage is een grote *fotodocumentatie* gemaakt, waarbij ook reeds enig inzicht in het inscriptie- en intonatiebeeld kon worden verkregen. Het blijkt dat veel vooral kleinere pijpen van Schnitger door zowel Hinsz en Freytag als Van Oeckelen zijn herschikt. Naast de genoemde pijpstukken van Schnitger konden ook de dateringsraadsels rond de fluitregisters 8 en 4 voet in het rugpositief worden opgelost: De Fluit douce 8' is de door Hinsz gewijzigde RP-Holpijp 8 vt van Schnitger; de Fluit 4' is van Freytag. Zoals gemeld is dit register deels samengesteld uit het destijds afkomende materiaal van de tinnen frontpijpen van Schnitger.

Ook is onderzoek gedaan naar het hoe en wat van wijzigingen aan de klank door de jaren heen en de al dan niet oorspronkelijke *winddrukverhoudingen*. In het kader hiervan zijn kort voor de demontage in 2013 door de adviseur professionele *audio-opnamen* van het instrument gemaakt waarbij de klank en aanspraak van alle pijpen afzonderlijk is vastgelegd en dat op twee verschillende winddrukken: de tot aan de demontage aanwezige druk en een vermoedelijke druk waarop de meeste pijpen technisch en artistiek het best aanspreken.

Veel archief is helaas verloren gegaan. Gelukkig geven diverse aangetroffen potloodinscripties in het kastwerk toch enigszins een beeld van degenen die in de 19de en vroege 20ste eeuw aan het orgel hebben gewerkt.

Het Schnitger-Hinsz-Freytagorgel in Noordbroek is hét orgel als symbool van de Schnitgerschool in Nederland. De drie beroemde generaties orgelmakers hebben alle drie een ongeveer gelijkwaardig aandeel in het instrument zoals het zich nu manifesteert (1696–1768–1809). Door de 2e fase van de restauratie klinkt het orgel weer ongeveer zoals voor de laderrestauratie en kan menigeen zich weer verheugen op de klanken van dit weergaloze instrument in het al even fraaie kerkgebouw met dito akoestiek.

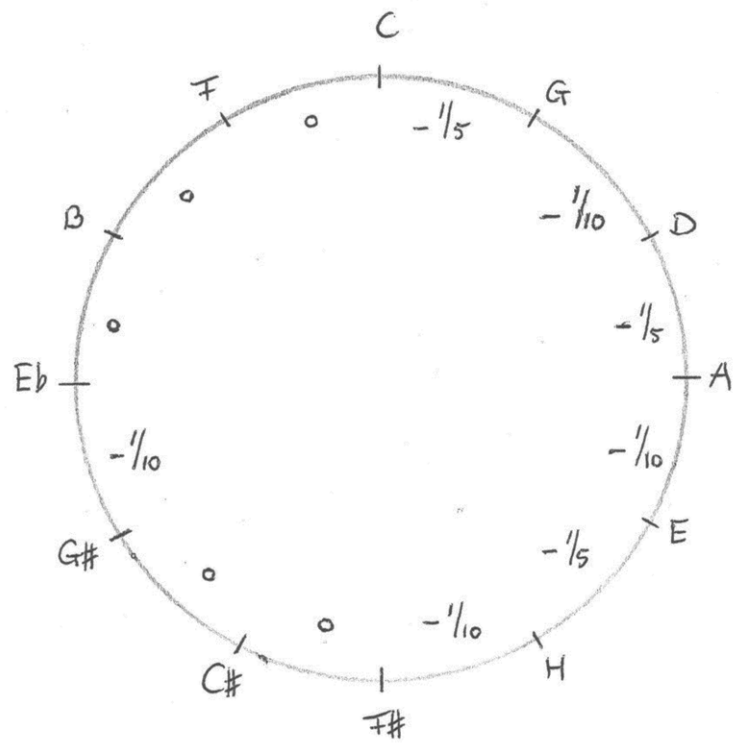
Restauratie versus authentieke klank?

Wanneer een orgelmaker iets wat kapot is slechts repareert maar niet wijzigt wordt er toch als vanzelf een heel kleine verandering verkregen t.o.v. het voorgaande. Elk oud orgel draagt het fenomeen in zich dat het al enige eeuwen diverse (klank)gedaanten heeft gehad met alle tussenstadia daarbij. Stadia van een tijdlang bijna perfect kort na een restauratie

tot een tijdlang gebrekkig wanneer het opnieuw aan een restauratie toe was/is. Gebrekkigheid in een orgel voedt in onze tijd bij een vrij groot aantal orgelliefhebbers het gevoel van nostalgie (zoals gevoelens als ‘puur’, ‘stoer’ en ‘ongepolijst’). Daar is uiteraard niets mis mee en die beleving kan juist ook als tegenwicht nodig zijn indien door vaklieden instrumenten te ‘hard’ dreigen te worden gerestaureerd. Hoe het ook zij, toch zijn dit soort emoties van voorbijgaande aard als een orgel slechts terughoudend, vakkundig en met respect voor het oude wordt hersteld. Immers de liefhebbers van nu kennen sommige orgels niet anders dan gebrekkig en hebben nog geen weet van al die andere mogelijke verborgen gedaanten die het instrument in zich draagt wanneer er weer sprake is van een betere technisch staat waardoor die onvermoede varianten als vanzelf boven komen drijven. Het is dus per definitie onmogelijk een orgel te restaureren met geen enkele wijziging in de klank. Het gebeurt gewoon, hoe terughoudend en voorzichtig men ook is, vroeger en nu. Wel is het mogelijk, afhankelijk van het restauratieplan, de klanksfeer *vrijwel gelijk* te houden aan een voorafgaande hoedanigheid. Precies dat is bij de 2^e fase van de restauratie van het Noordbroekster orgel zoveel als mogelijk nagestreefd.

Resultaten van vergelijkbare (complete) restauraties van bv. de orgels in de Der Aa-kerk te Groningen en te Noordwolde (Gr.) laten zien dat na verloop van tijd de aan-vankelijke aard van de (emotie van) schoonheidsbeleving langzamerhand wegebt. De klanksfeer waarin het orgel na een restauratie is gebracht wordt gaandeweg de nieuwe referentiestandaard. Bij een toekomstige verandering zal de klank dan daar weer mee vergeleken worden, maar wel steeds mede beïnvloed door de heersende tijdgeest. Hoe het ook zij, bij elke restauratie, ook bv. van kerken, gaat er mogelijk iets charmants van een oudere situatie verloren maar komt er heel vaak iets anders moois voor terug. Het is loop der dingen en het wezen van het kunstambacht door de eeuwen heen.

Dispositie

* = zeer waarschijnlijk Hendrick Huisz, 1658.

S = Arp Schnitger, 1696

H = Albertus Anthoni Hinsz, 1768

F = Heinrich Hermann Freytag, 1809

O = Petrus van Oeckelen, 1855

E = Cor en Bernhardt Edskes, Dirk Andries Flentrop, 1953-58.

R = Mense Ruiter, 2001-2002.

<i>Hoofdwerk (windlade H)</i>			<i>Rugpositief (windlade H)</i>			<i>Pedaal (windladen F)</i>		
Praestant	8 voet	F	Praestant	4 voet	F	Bourdon	16 voet	S
Quintadena	16 vt	H/E	Fluit douce	8 vt	S/H	Praestant	8 vt	F
Holpijp	8 vt	S	Fluit	4 vt	F	Gedekt	8 vt	F
Octaaf	4 vt	S	Octaaf	2 vt	E/R	Octaaf	4 vt	S
Speelfluit	4 vt	S	Sesquialter	II-III	E/R	Bazuin	16 vt	F
Quint	3 vt	*/S	Scherp	III-IV	E/R	Trompet	8 vt	S
Octaaf	2 vt	S	Dulciaan	8 vt	H/E	Cornet	4 vt	S
Mixtuur B/D	IV-V	S/H						
Trompet	8 vt	S						
Vox Humana	8 vt	H						

Tremulant (hele werk, pneumatisch (R))

Manuaalschuifkoppel (H)

Pedaalkoppel (O)

4 spaanbalgen (F)

3 afsluiters (F)

Toonhoogte : a1 = 474 Hz bij 13°C

Winddruk : 81 mm

Stemming : Kellner/Veldkamp

Stef Tuinstra, juni 2015.